

GENCE TARİHİNDEN SAYFALAR

Eski Gence kale duvarlarının kalıntıları. Mevcut durumu

Gence şehri önemine göre Azerbaycan'ın ikinci büyük kenti, ülkenin batısında yer alan büyük sanayi ve kültür merkezidir. Bu eski kentte insanlığın ne zamandan beri meskun olduğu bilinmemektedir. Genceçay vadisinin olumlu coğrafi koşulları sayesinde insanların bu bölgede Neolit çağından itibaren iskan etmişlerdir (M.Ö. 7-6. yy.). Gillidağ adlı ilkel

yerleşim yerlerinden bulunan arkeolojik kalıntılar bu tezi doğrulamaktadır. Eneolit çağı ve sonraki dönemlerde (M.Ö. 5-3. yy.) bölgenin tarım ve hayvancılıkla uğraşan ahalisi yerleşik yaşama geçtiler. Tarımın yanı sıra ahalinin ekonomik faaliyet alanında yarı göçebe hayvancılık da önemli rol oynuyordu. Tuncun icat edilmesi Daşkesen ve Gedebeş yatakları hammaddesine dayalı metal ima-

Antik kentin duvarları. İ.Sheblükın'ın resmi. 1934

latını teşvik etmiş, çömlekçiliğin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu bölge Erken Tunç çağının (M.Ö. 4-3. yy.) Kura-Araz arkeolojik uygarlığının, Orta Tunç çağında ise Hocalı uygarlığının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Zurnabad kurganında kadim Şark, aynı zamanda Azerbaycan zanaat kültürünün bir örneği olan monokromik boyalı seramik bulunmuştur. Bilindiği üzere Azerbaycan'da ilk şehirler M.Ö. 3-2. binyılda meydana gelmiştir. Bu şehirler ekonomisinde çömlekçilik zanaatı önemli rol oynamıştır. Gence civarlarından bulunmuş boyalı seramik M.Ö. II. binyılda burada şehir tipli iskan biriminin olduğunu söylememize imkan vermektedir.

Azerbaycan'ın eski kentlerinden olan Gence'nin yaşı konusunda değişik görüşler vardır. Aralarında 16. yüzyıl tarihçilerinden Mecdeddin Hüseyini ve 16. yüzyıl tarihçisi Mirhond Muhammed ibn Havandşah ibni Muhammed'in de yer aldığı bazı Orta Çağ tarihçilerine göre Gence Makedonyalı İskender veya Sasaniler tarafından inşa edilmiştir. 14. yüzyıl ünlü Azerbaycan tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini ise şöyle yazar: *"Gence beşinci iklime aittir ve 83 derece enlem ve 40 derece boylamda yer alıyor. Bu İslam şehri Hicri tarihinin 39. yılında inşa edilmiştir. Burası güzel ve muhteşem bir şehirdir."*

Böylece, Kazvini'nin yazdıklarına güvenilirse, Gence şehrinin temeli 659 yılında atılmıştır. Fakat başka kay-

naklara göre Gence artık 7. yüzyılın başlarında yeteri kadar gelişmiş bir şehir idi. "Brokgauz ve Yefron Ansiklopedisi"ne göre o dönemde Gence şehri Arap, Pers ve Hazarlar arasında devam eden savaşlara sahne olmuştur. Vakiünnaslardan Musa Dashoranlı, Musa Kalankatlı, Anani Şirakatsi, tarihçilerden Bartold, Minorski ve Şerifli ise Gence'nin 9. yüzyılda inşa edildiğini yazmaktadırlar. Fakat 1930'lu yıllarda İ. Caferzade'nin yönetiminde yapılmış arkeolojik kazılar burada M.Ö. 2. binyılda şehir bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Bazı nedenlerle 1980'lerde Gence'de yapılan arkeolojik kazılar durdurulmuş ve sadece Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etmesinden sonra yeniden devam ettirilmiştir. Bugün şehir civarında Azerbaycan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü ve Gence Bölgesel İlmi Merkezinin arkeoloji grubu bu çalışmalarını birlikte devam ettirmektedirler. Gence Bölgesel İlmi Merkezi Müdürü Arif Memmedov'a göre Antik dönemde, ayrıca erken Orta Çağ döneminde şehir bugünkü demiryolundan 10 km kuzeyde, Gence Devlet Korusunun arazisinde yerleşmiştir. Buradaki Tümülüslerdeki buluntular yerleşik şehir hayatından, ticaret merkezlerinden, zanaatkarlık ve kültürden haber vermektedir.

9. yüzyılda Arap Hilafeti sonrası Azerbaycan'da başkenti Gence olan Şeddadiler dahil birçok feodalite dev-

Gence XIII yüzyılda. İ.Caferzade'nin planı üzerine S.Ahmetov'un tablosu

letler meydana geldi. 944 yılında Arran'ın merkezi olan Berde şehri Slav saldırıları sonucu dağıtıldı. Gence şehri o tarihten itibaren Arran'ın başkenti oldu. Başkent olduktan sonra şehir daha da genişledi ve daha güçlü kale duvarlarıyla çevrelendi.

Tarihte Gence'nin yerleştiği yerin değiştiğine dair az olay vardır. 1139 yılında dağıtıcı deprem sonrası, 1231'de Moğol saldırıları sonrası ve 1588'de Ferhat Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından dağıtılmasından sonra. 1139 depremi önce Gence nüfusunun 400 bin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Depremde dağıldıktan sonra da Gence nisbeten kısa sürede yeniden inşa edilmiş, sadece önemli siyasi ve ticari merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda o dönemde Azerbaycan'da İntibah döneminin başlamasıyla bir kültür merkezi haline gelmiştir. Büyük Azerbaycan şairi ve mütefekkeri Nizami

XVI yüzyıla ait kale surlarının korunmuş kısmı. Güncel foto

Gencevi'nin eserleri de o döneme tesadüf eder.

Moğolların 1220 – 1222 yıllarında Güney Kafkasya'ya düzenledikleri ilk saldırı sırasında Gence şehri o dönemin büyük ve savunma kabiliyetine sahip bir kenti olarak saldırılara karşı koyabilmiştir. 13 – 14. yüzyıllarda bu şehir Azerbaycan'ın ve tüm Kafkasya'nın önemli merkezlerinden biri olarak tanınırken yüksek imalat ve birçok mühim mimari yapılarıyla kendi fakını ortaya koymuş bir şehirdir. Gence'de atlas, ipek ve pamuk üretiliyordu. Bu ürünlere dış pazarda büyük talep duyuluyordu. İhraçın önemli bir kalemi de silah ihracatıydı. Söz konusu dönemde şehirde darphane de vardı. Bu darphanede Altın Orda Hanı Canibek Han ve Hülagüler'den Gazan Han dahil birçok hükümdarların adına sikke kesiyorlardı. Gence bir kültür ve sanat merkezi olarak önemini koruyordu. Bugün de bir kaynak olarak önemini sürdüren ve Kafkas Albanyası'nın tarihini anlatan, Genceli Kirakos'un müellifi olduğu "Tarih" eseri de o dönemde yazılmıştır.

Altın Orda hanlarının ve Timur'un saldırıları sonucunda Gence şehri 14. yüzyılın sonlarından itibaren bir çöküş dönemine girdi. Daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde (1453-1478) Gence'nin Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilerinde bir canlanma yaşandı. Tarihçi M.Haydarov'a göre o dönemde Gence şehri Azerbaycan'ın Tebriz, Marağa, Erdebil ve Hoy şehirleriyle birlikte başlıca ticaret ve zanaat merkeziydi. Burada çok sayıda zanaat imalathaneleri ve kapalı çarşılar bulunuyordu.

16.yüzyılda Safevi döneminde Gence'nin yükselişinde yeni bir dönem başladı. Gence şehri Karabağ Beylerbeyliğinin merkeziydi. Fakat bu refah dönemi uzun sürmedi. 16.yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Safevi Osmanlı savaşları bölgenin gelişimini ciddi şekilde engelledi. 1579 yılında Osmanlı'nın müttefiki Kırım Hanı Mustafa Giray Gence şehrini işgal ederek yağmaladı. Safevi-Osmanlı savaşı sonucunda şehir Osmanlı hakimiyeti altına girdi. 1606 yılında Safevi şahı I. Şah Abbas Gence'yi geri aldı ve şehrin taşınması emrini verdi. Araştırmacı M.Altman'a göre şehir bulunduğu yerden 7km güneydoğuya taşındı. 1588 yılında ise burada bir kale inşa edildi. Şüphesiz ki şehrin taşınması onun gelişme-

sini olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen Evliye Çelebi'nin yazdığına göre 17. yüzyılın ortalarında şehirde altı bin hane bulunuyordu. Buda yaklaşık otuz binlik bir nüfusa tekabül ediyordu. 1703 yılında Hollandalı seyyah Cornelis de Bruijn'nin verdiği bilgilere göre Gence şehri Şemahî'den 4 katı daha büyüktü. I. Şah Abbas döneminde şehirde inşa edilmiş kervansaray, hamam ve diğer yapılar günümüze kadar süregelmiştir.

18. yüzyılın birinci yarısında Gence şehri önemli ticaret yollarının kesiştiği bir yer olarak sadece büyük ticaret merkezi olarak kalmamış, aynı zamanda ipek imalatı merkezi haline gelmişti. Burada imal edilen ipek, aynı zamanda ipek ve "Genci" adlanan pamuk kumaşlar dünya pazarında yüksek beğeni görüyordu.

1736 yılında Azerbaycan topraklarının Rus ve Osmanlı tarafından işgali sona erdirildikten sonra Nadir Şah tahta oturdu. Nadir Şah reformları sonucunda Safevi dönemindeki idari yapı değiştirilerek Azerbaycan merkezi Tebriz olmak kaydıyla tek bir idari birim haline getirildi. Nadir Şah Azerbaycan'ın yönetimine kardeşi İbrahim Han'ı atadı. Bu reformla hakimiyetini ve ayrıcalıklarını kaybeden birçok aşireti yönetim karşıtı tutum sergilemeye teşvik etti. Kacarlar boyundan Ziyadoğlu ailesi ayaklanma başlattı. 1738 yılında Gence Hanı II. Uğurlu Car isyanını bastırırken İbrahim Han ile birlikte öldürüldü. Onun devamcısı II. Şahverdi Ziyadoğlu da Nadir'e karşı ayaklandıysa da yenildikten sonra Gürcistan'a sığındı.

1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsız hanlıklar dönemi başladı. Karabağ Beylerbeyliği topraklarında Karabağ ve Gence hanlıkları ayrıca birçok küçük oluşumlar (meliklik ve sultanlıklar) meydana geldi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra onun döneminde Gence hükümdarı olarak atanmış Hacı Han kovuldu ve yukarıda adı geçen II. Şahverdi Ziyadoğlu Kartli Çar'ı Teymuraz'ın yardımıyla Gence'ye geri döndü. 1876 yılında Şahverdi'nin oğlu Cevat Ziyadoğlu Gence tahtına oturdu. Bu olay Gence tarihinde yeni bir parlak dönemi başlattı. 1800 yılında Gence'de bulunmuş S.S.Kovalevski Cevat Hanı şöyle tasvir ediyordu: "Cevat Han elli yaşlarında, Kacarlar boyunda akıllı politikasıyla, ayrıca güzel belaga-

Eski Gence kale duvarlarının kalıntıları. Mevcut durumu

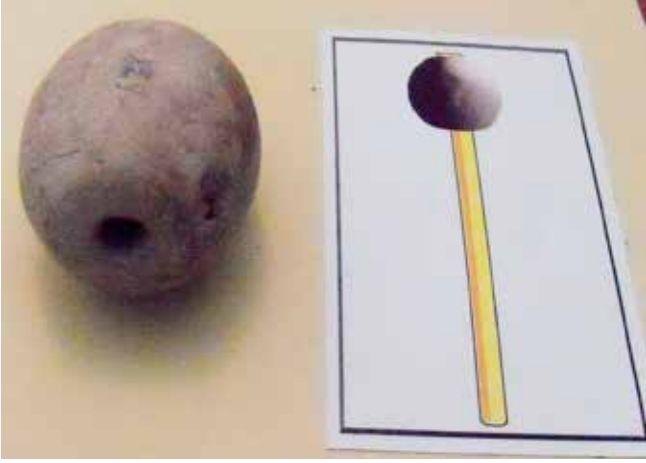

tıyla ün kazanmış birisidir." Cevat Han dönemi Kacarlar, Osmanlı ve Rusya'nın Kafkasya'ya sahiplenmek uğruna mücadelelerinin güçlendiği bir dönemdi. Cevat Han Gence Hanlığının eski ve tehlikeli düşmanı Kartli-Kahetya Çar'ı II. İrakli ve Karabag hanı İbrahim Halil Han ile ittifaka girmekten çekiniyordu. Buna göre de Kartli-Kahetya Çar'ının Rusya tarafından desteklenmesini görünce Kacarların güney kolundan olan, kendi akrabası Ağa Muhammed Şah ile ittifaka girmeyi tercih etti. Sonunda Gürcü Çarları ile uzun süren savaşlardan galip çıktı ve hanlığı güçlendirdi.

1802 yılında Rus İmparatoru I. Aleksander Kafkasya orduları komutanlığına Knez P.Tsitsianov'u atadı. P.Tsitsianov bu göreve atanınca Cevat Hana Rusya himayesine girmesi için bir mektup gönderdi. Cevat Han bu talebi reddederek kendi hanlığını sonuna kadar savunacağını vurguladı. Kasım 1803 yılında P.Tsitsianov Gence üzerine saldırı düzenledi. 3 Ocak 1804 yılından asker sayısı ve silah açısından büyük üstünlüğe sahip Rus orduları sabahın erken saatlerinde kaleyi ele geçirdiler. P.Tsitsianov'un raporuna göre saldırı sırasında şehiri savunanlardan 1500 kişi öldürülmüş, 17224 erkek ve kadın esir alınmıştır. Yaralananlarla ilgili herhangi bir bilgi verilme-

Antik taş balta parçaları

Antik taş topuz

miştir. Kalenin savunmasında Cevat Han ve oğlu Hüseyinkulu Han kahramanca şehit oldular. Böylece Gence Hnalığı Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildi. Rus yönetimi Gence şehrinin ismini değiştirerek İmparatoriçe Yelizaveta Petrovna'nın şerefine Yelizavetpol olarak adlandırdı.

Birinci (1804-1813) ve ikinci (1826-1828) Rus-İran savaşları sırasında Gence şehri büyük ölçüde dağıtılmıştır. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi sayesinde şehrin sosyoekonomik ve kültürel hayatında önemli değişiklikler yaşandı. 1874 yılı başlarında şehirde 1874 hane, 1601 köşk, 5 kervansaray, 5 hamam, 11 camii, 5 kilise, 750 dükkan ve imalathane, ayrıca 7 mezarlık vardı. 1856 yılında Tiflis Askeri Valisi'nin talimatı ile Gence şehrinin ilk şehircilik planı hazırlandı. 19. yüzyılın altmışlı yıllarında Gence'de 2000'den fazla köşk, 597 imalathane, 600 dükkan, 11 kervansaray, 7 hamam, 44 değirmen, yaklaşık 50 su kuyusu, 38 cadde ve şehir bağları vardı.

1803 yılında Gence nüfusu 6261 idi. Nüfusun 5000'den fazlası (%80'den fazlası) Azerbaycan Türkleriydi. Fakat Rus hakimiyeti tesis edildikten sonra şehre göç eden Rus ve Alman kolonileri, ayrıca Ermeni göçmenler sayesinde şehrin etnik yapısında demografik değişiklikler yaşandı. 1805 yılında Yelizavetpol bölgesi oluşturulduktan sonra Tiflis'den Gence'ye 108, Ervan'dan ise 110 Ermeni ailesi göç ettirilmiştir. İran ve Rusya arasında imzalanmış 1828 tarihli Türkmençay Anlaşmasına göre İran ve Osmanlıdan çok sayıda Ermeni yerleşimci bu şehre göç ettirilmiştir.

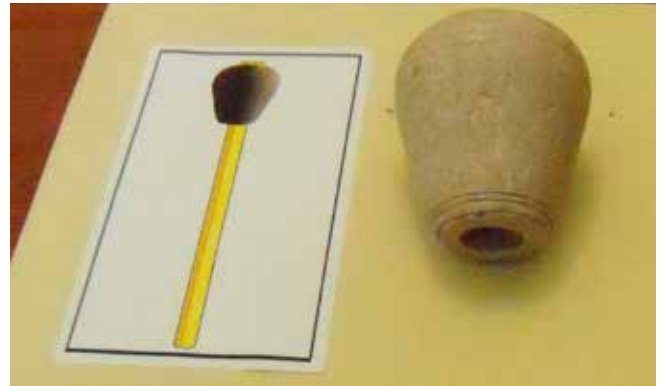
1805-1840 yıllarında Gence'de komendant yönetim biçimi yürürlükteydi. 1840 yılında yapılan idari reformlar sonucunda Gence bir merkez olarak Gürcü-İmereti eyaletine (guberniya) katıldı. Güney Kafkasya'nın yeni idari yapılanması doğrultusunda 1846 yılında Gence kazası Tiflis eyaletine dahil edildi. 1867 yılında Yelizavetpol eyaleti tesis edildi. Bu gelişme şehrin kalkınması açısından önemliydi.

1818 yılında Gence'de ilk posta idaresi kuruldu. 1830'lu yılların başlarından itibaren Gence şehrinin Güney Kafkasya'nın diğer şehirleriyle posta iletişimi tesis edilmiş bulunuyordu. 1868 yılında kurulmuş Bakü – Tiflis telgraf hattı Gence'den geçiyordu. Kısa sürede şehrin önemli ticari merkezlerden olan Şeki ve Gedebe Bakır fabrikası ile telgraf iletişimi kurulmuştu.

Gence'de dini bilgilerin yanı sıra Şark edebiyatının da öğretildiği geleneksel medrese ve din okullarının yanı sıra kaza okulları da açılmaya başladı. 1833 yılında Gence'de de böyle bir okul açıldı. Bu okulda şeriat, gramer, Rus dili, coğrafya, tarih, matematik, geometri, resim ve Türk (Azerbaycan) dili öğretiliyordu. Başlangıçta bu okulda 38 öğrenci eğitim alırken 1850'lerde bu sayı 100'e yükselmiştir. Şehirdeki tek kız okulunda 18 kız eğitim alıyordu. Bunun dışında 1830'lu yılların başlarında Şah Abbas Camisine bağlı medresede 100 öğrenci eğitim alıyordu. 1864 – 1865 yıllarında Gence şehrindeki okullarda toplam öğrenci sayısı 981 idi. Yani şehirde yaşayan her 15 kişiden birisi öğrenciydi.

Rusya'nın ünlü müsteşiriki Mirza Cafer Topçubaşov (1784-1869) Gence'de doğmuş ve medrese eğitimi al-

Antik taş topuz

At şeklinde mezar taşı. XVI yüzyıl. Güncel foto

mıştır. 1817 yılında Fars dilini çok iyi bildiği için İran'dan Petersburg'a gönderilen heyete dahil edilmiştir. O burada üniversite profesörü olarak faaliyetini sürdürmeye başlamıştır. Ayrıca o Rus Arkeolojik Cemiyetinin nümizmatik bölümünün kurucularından biriydi ve hayatının sonuna dek bu bölümün başkanlığını yürütmüştür.

Azerbaycan aydınlanma hareketinin öncülerinden Mirza Şafi Vazeh Gence medresesinde öğretmen olarak çalışıyordu. 1840 yılında Tiflis'e giden Mira Şafi orada yerel gimnazyumda Şark dilleri eğitimini vermiş, Azerbaycan Türkçesinde des kitabı yazmıştır. O burada Alman Hoca F.Bodenshted ile arkadaşlık etmiştir. F.Bodenshted vatana döndükten sonra Mirza Şafi Vazih'in şiirlerini Almancaya tercüme etmiştir. Bu kitap kısa sürede büyük ün kazanmış ve birçok Avrupa dilini tercüme edilmiştir.

Şehirdeki bazı okullarda kütüphaneler bulunuyordu. Bunun dışında, arşiv belgelerinden de görüldüğü gibi 1837 yılından 1860'ların sonlarına dek şehir kütüphanesinin açılması konusu gündeme gelmiş, fakat her hangi bir sonuç elde edilememiştir.

19. yüzyılın sonunda Gence'de (Yelizavetpol) Şehir Duması (meclis) faaliyete başlamıştır. Esasname'ye göre Dumanın yürütme organları Şehir Başkanı, Belediye İdaresi ve Yürütme Komisyonu idiler. Altmış kişilik Şehir Dumasının yetkileri arasında vergi ve resimleri toplamak, pazarlar açmak, şehrin temizliğini denetlemek, yangınlara karşı mücadele, kültürel ve toplu etkinlikleri yapmak vardı.

19. yüzyılın sonlarından itibaren şehirde bir uyanış dönemi başladı. Yeni cedit okullarının açılması, Rusya'nın ve diğer ülkelerin ünlü üniversitelerinde eğitim almış gençlerin geri dönmeleri, basının yaygınlaşması, aydınlama süreçleri bu dönemin oluşumunda etkili olmuştur. Siyasi partiler oluşturuldu, Duma ve yargı sisteminde ileri görüşlü kişiler yer almaya başladılar. Sonuçta bu süreç 20. yüzyılın başlarında meydana gelen büyük siyasi olaylarda Gence'nin önemli rol almasına vesile oldu. ❖

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Tarihi. Bakü, 1993.

2. Altman M.M. Gence Şehrinin Tarihi Öyküsü. Bakü, 1991.
3. Babayev E. Gence Hanlığının Tarihinden. Bakü, 2004.
4. Bakıhanov A.A. Gülüstani-İrem. Bakü, 1951.
5. Bünyadov T.E. Azerbaycan Arkeolojisi Yazıları. Bakü, 1960.
6. Bünyadov Z. Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225). Bakü, 1985.
7. Caferzade İ. Kadim Gence'nin Tarihi-Arkeolojik Öyküsü. Bakü, 1949.
8. Ebu Bekrel-Kütbiel-Eheri. Tarih-e Şeyh Uveys. Bakü, 1984.
9. Ebdürreşid el-Bakuvi. Talhis el-asar ve acaib el-melik el-kahhar. Bakü, 1992.
10. Ahmedov F. Gence'nin Tarihi Hafızası. Bakü, 1998.
11. Aliyev F. 18. Yüzyılın II. Yarısında Kuzey Azerbaycan Şehirleri. Bakü, 1960.
12. Ferzeliyev Ş. Gence Safevilerin ve Osmanlıların Hakimiyeti Döneminde (16-18. yy.). //Gence Şehrinin Tarihi. İlmi Konferans Yazıları. Bakü, 2004.
13. Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri. Ön söz, tercüme, not ve şerhlerin müellifi Hüsameddin Memmedov Karamanlı. Bakü, 2000.
14. Gence (tarihsel öykü). Bakü, 1994.
15. Gence'nin Maddi Medeniyet Abideleri. Bakü, 2004.
16. Nerimanov İ. Genceçay İlçesinin Abideleri. Bakü, 1958.
17. Şerifli M.H. 9. Yüzyılın II. Yarısı-11. Yüzyılda Azerbaycan Feodalite Devletleri. Bakü, 1978.